

Strid om leseopplæringspraksis i Trondheim på 1770-talet? To utgåver av Christian Schultz' ABC-bok.

I "Forordning om Skolerne paa Landet i Norge" av 23. januar 1739 heiter det i artikkel 11 om læraren at "Alle Børn i Skolen skal han allerførst og frem for anden Lærdom lære at læse reeligt og rent i Bøger". Dette var då ei overordna målsetjing for den organiserte skoleundervisninga som vart sett i gang frå og med denne tida i den norske riksdelen. Det breie skolehistoriske biletet av denne prosessen er det på ingen måte tid eller plass til å ta fram her, så det skal få liggja. Vi skal heller prøva setja søkelys på ei avgrensa side ved praksis i det å læra ungar opp i lesekompetansen det er sikta til i den nemnde artikkel 11 frå 1739. For å prøva komma dette noe nærare inn på livet skal vi i denne samanhengen sjå litt på det aller eldste trykte materialet til spesiell bruk i leseopplæringa vi har bevart frå Noreg. Tilsvarende materiale elles frå Norden er eldre enn vårt, men skal av plassomsyn heller ikkje takast opp i særleg grad her. Det eldste *norske* materialet på dette feltet er to abc-bøker frå åra 1777 og 1779, båe er forfatta av Christian Schultz og trykte i "Tronhjem" (hos boktrykkar Jens Christensen Winding kan vi leggja til). Ei jamføring av desse to versjonane av sjangeren abc-bok gir oss etter alt å dømma ein liten gløtt inn i sider ved ein undervisningspraksis det, om ikkje anna, kan synast å ha stått reell strid

om. Når det er sagt, må det leggjast til at det vi her kallar *norsk* materiale, sjølv sagt er dansk-språklege lærebøker. Eldre enn dei to nemnde i norsk abc-historie er ei abc-bok på samisk, laga av seminaristane ved Seminarium Lapponicum i Trondheim og trykt i 1767 eventuelt 1768 (også hos J. Chr. Winding) med Knud Leem, professor ved seminariet som ein slags redaktør.¹ Det er likevel abc-bøkene frå 1777 og 1779 det skal dreia seg om i denne samanhengen.

Først då ein kort presentasjon av boka frå 1777: Det er eit lite trykk på 32 sider med to illustrasjonar og tittelen *Forsøg Til En nye Abc-Bog Ungdommen til Beste*. Tittelen har tillegget "Forfattet af Christian Schultz. Ih lens Skole den 20 Sept. 1777". Boka vart omtalt, med eit samandrag av innhaldet, i avisa *Tronbiems Adresse-Contoires Efterretninger* same år.² Den kortfatta presentasjonen av boka som er gitt i annonsen i *Adresse-Contoires Efterretninger*, treng for vår bruk her gjerast meir fullstendig. I denne abc-boka får vi då først (s. 2) ein presentasjon av bokstavane – "De selvlydende Bogstaver: a e i o u y æ ø" og så "De medlydende Bogstaver: b c d" og så bortetter. På sidene 3 til 5 er det gitt alfabet med ulike skrifttypar, store og små antikva til slutt. På side 6 får vi tal (arabiske og romartal). Så på side 7 og 8 kjem stavingar på to bokstavar – frå *Ab, eb, ib, ob, ub, yb, ab, øb* til *zu, zy, zæ, zø*. Dette er utvida til stavingar med tre bokstavar på sidene 8 og 9, frå *Bla,*

ble, bli til vru, vry, vra, vrø – altså reine syllabari-er utan språkleg meining. Deretter kjem (på s. 9) "Ord af een Stavelse": *Aag, Ørk*, ord av to stavingar (på s. 10): *Aa=buer...Øy=et*, og så frå side 11 til 15 "Ord af fleere Stavelser" frå *Aa=ben=ba=rel=se* til *Ø=jen=skalk*. På side-
ne 15 til 18 er det på tilsvarende vis ført opp "Navne=Ord", frå *Aa=ron* til *Æ=gyp=ten*. Så, og det er det all grunn til å leggja merke til, kjem det på sidene 19 til 24 ulike "Lære=Fabler", med verdsleg innhald som dømesvis dette:

En rej=sen=de Per=son, sat=te
sig paa et Æd=sel, og loed sin
un=ge Søn føl=ge med til Fods. De
For=bi=gaa=en=de, som det=te saae,
sag=de da: Hvil=ken u=for=skam=met
og u=barm=hjer=tig Mand! Han ri=der
selv i sin Ma=ge=lig=hed og la=der den
un=ge stak=els Dreng gaee til Fods...
etc.

Som vi ser, er orda delte opp i stavingar med bindestrekar. Etter dette kjem det på sidene 25 til 32 eit "Tillæg" med følgjande tre avdelingar: "Om Bogstavernes Brug, Om Bogstave-
ring, Om Afdeelings=Tegnene" i.e. "Comma; Colon" etc. Vi kan elles leggja til dette at den eine av dei to illustrasjonane i denne abc-boka er ein hane, eit slags topos i abc-bøker frå tysk 1500-tal av.

Det kan vera god grunn til å halda denne enkle utgåva frå 1777 opp mot den utgåva som kom allereie to år etter. Både tittel og innhald i den nye signaliserer nemleg motstand mot og etter alt å dømma misnøye med det første forsøket. Utgåva frå 1779 har såleis følgjande tittel:

Forsøg Til En forbedret Abc-Bog Ungdommen til Beste med undertittel og med Foresattes Samtykke udgivet i Trykken af C. Schultz. Ihlens Skole den 16de Julii 1779. Andet Oplag. Tronhjem. Trykt paa Autors Bekostning. Det kan her vera særleg grunn til å merka seg ordet forbedret i sjølve tittelen og med Foresattes Samtykke i

undertittelen. Vi kjem attende til dette – det synest om ikkje anna absolutt å ha "praxeolo-
giske" implikasjoner.

Innhaldet i andre utgåva av boka er altså substansielt endra på to område – bae viktige må vi tru: For det første er stavingsgruppene eller dei reine syllabariene på to og tre bokstavar (s. 7–9 i 1777-utgåva) heilt borte. Har det noko med praksis å gjera, kan vi spørja. Vi skal la det hengja litt. Det andre området der det verkeleg er gjort endring i den nye versjonen av abc-boka, gjeld teksttype som er vald for leseopplæring ut over stavings- og ordnivå. Utvalet med små lett moraliserande verdslege "Lære-Fabler" i 1777-utgåva er nemleg bytt ut med solid kristeleg teksttilfang. Det er tale om "Herrens Bøn" (s. 7), "Vor Troes Artikle" (s. 8), "De Ti GUDS Bud" (s. 9–11), "Daabens Sakramente" (s. 11), "Alterets Sakramente" (s. 12), "At bede til Bords" (s. 13–15), og så heilt til slutt, etter eit innslag med "Navne-Ord", alfabet og tal tilsvarende det i 1777-utgåva, kjem "En Bøn daglig at bede" (s. 21) – "O Jesu Christe! Vær mig arme Synder naadig og barmhjertig...". Relativt tungt oppbyggeleg stoff får vi vel seia! Det må leggjast til her at i alle desse oppbyggelege tekstene er ordtilfanget delt opp i stavingar (med bindestrek mellom) slik vi ser i tekstutsnittet frå 1777-utgåva.

Det er altså påfallande at bruk av syllabari-er forsvinn frå lærematerialet i løpet av to år – i ei "forbedret Abc-Bog Ungdommen til Beste" skriven av same forfattar som i første omgang har dette elementet med i læreboka. Likevel er det vanskeleg å sjå at dette har ført med seg noka dramatisk endring i undervisningsprak-
sis. Staving som metode var tydeleg nok det som galdt også for brukarar av 1779-utgåva, så vi kan berre spekulera over grunnen til at syl-
labariene vart fjerna i denne utgåva – plassom-
syn, kanskje? Bruk av syllabari-er i leseopp-
læring går i alle fall attende til mellomalderen og er godt kjend elles i europeisk samanheng. Det finst ikkje bevart syllabari-er med latinske

bokstavar frå norsk område før denne abc-boka frå Trondheim. Men metoden er belagd i runeinnskrifter frå norsk høgmellomalder. Vi har med andre ord to slike runesyllabariar frå Nidaros – eitt på ein vegg i Nidarosdomen og eitt på eit lausfunn frå gravingar i bygrunnen.³ Syllabariar av det slaget vi finn i abc-boka frå 1777, er elles godt belagde i mange abc-bøker frå reformasjonen og framover til 1700-talet. Frå Sverige finst det slike syllabariar for eksempel i ei abc-bok frå Västerås 1637 og ei frå Göteborg 1660.⁴ Så, om dette innslaget i 1777-utgåva frå Trondheim er etterlikning av kjend praksis ute, eller om det også er uttrykk for ein lokal opplæringstradisjon som går attende til mellomalderen, har vi ikkje kjeldegrunnlag for å seia noko sikkert om. Det vi *veit*, er at syllabariar er å finna i dei nemnde svenske abc-bøkene frå 1637 og 1660, truleg òg i den eldste på dansk frå 1649.⁵ Heilt ute var dette med syllabariar visseleg ikkje i norsk samanheng i 1779. Det er til dømes på plass att, saman med Fadervår og anna religiøst stoff, i ei abc-bok trykt i Kristiansand 1804.⁶ Det er difor grunn til å gå ut frå at mellomalderens bruk av syllabariar i leseopplæringa har halde stand som praksis 1700-talet ut her i landet.

Den fullstendige utskiftinga av små kvar dagsleg verdslege lesestykke med kristeleg stoff frå 1777- til 1779-utgåva synest meir dramatisk enn at syllabariene er utelatne og har nok meir å seia for det som skjedde i undervisninga. Det er utan tvil med underforstått tilvising til tekstutvalet at undertittelens ”med Foresattes Samtykke” i 1779-utgåva kjem inn. Eit avgjerande punkt i den samanheng vil då vera korleis uttrykket ”Foresattes Samtykke” her skal oppfatast. Er det tale om føresette for elevane, eller er det føresette for forfattaren av abc-boka det er sikta til? Forståinga av bakgrunnen for den ganske dramatiske endringa av tekstutvalet for leseøvingar dei to abc-bøkene imellom er heilt avhengig av kva vi skal leggja i omgrepet ”Foresatte” i undertittelen til 1779-utgåva. Om det skal skjønast som skolens tilsynsmenn

og Christian Schultz’ overordna, vil det vera tale om eit inngrep ovanfrå, frå kyrkjeleg hald eller frå kyrkjelege tilsynsmenn. I det andre tilfellet kan det vera tale om eit aldri så lite foreldreopprør. Det er altså ikkje heilt klårt kva som er den rette tolkinga av omgrepet ”Foresatte” i undertittelen til nyutgåva av abc-boka til Schultz.⁷ Men ettersom trykkefridomsperioden tidleg på 1770-talet var omme i 1777, må vi gå ut frå at biskopens *imprimatur* har måtta til også før ei abc-bok kunne prentast. Diverre er omslaget på det bevarte eksemplaret i Gunnerus-biblioteket ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet i Trondheim borte og erstatta med ny innbinding. Det *imprimatur* som der truleg har funnest, er såleis borte. Men vi må gå ut frå at bokmanuset har vore gjennom ein prosess som gjer det mindre sannsynleg at (religiøse) tilsynssmakter, og såleis ”Foresatte”, i ettertid skulle ha gripe inn og instruert Schultz til å endra innhaldet i boka. Det mest rimelege synest då å vera at dei ”Foresatte” det er sikta til i undertittelen på 1779-utgåva, er (ei gruppe) føresette for dei som skulle bruka boka, altså elevane. Det kan i den samanheng vera eit poeng at det står ”Foresatte” og ikkje ”de Foresatte” i undertittelen til abc-boka. Vi anar med denne presiseringa i så fall og med eit lite atterhald eit foreldrekrav om religiøse tekster i opplæringa – forfattaren av dei to versjonane er jo den same og har neppe så fullstendig endra oppfatning av kva som burde vera med i slik samanheng i løpet av mindre enn to år!

Ein grunn til denne fullstendige omkalfatringa av lesestoffet frå 1777 til 1779 *kan* vera (og truleg var) at det var to syn som støytt mot kvarandre i spørsmålet om kva lesestoff ei abc-bok skulle innehalda. Det var nemleg slik at heilt frå mellomalderen av hadde slike ting som fadervår, credo og Ave Maria vore med som element i leseopplæringa, og frå 1500-talet av vart dei ti bodorda, trusvedkjenninga, fadervår og ymse anna slikt standard innhald i abc-bøker, slik at omgrepet ”Katechismus-

ABC-Bücher” etterkvart kom til å bli nytta. I denne samanhengen stod elles også hanen fram som bilde, eller kanskje etterkvart som visuell markør i abc-bøker.⁸ Denne etterkvart vél etablerte tradisjonen med «katekisme abc-bøker» vart, også i Norden (Sverige i alle fall) frå tidleg 1700-tal, utfordra, om vi kan kalla det så, ved at ymse anna moraliserande stoff kom i tillegg. I 1758 gav såleis Erik Ekholm ut ei abc-bok med vekt på rettskriving, ”En ny A-B-C-bok inriktad efter et riktigt stafnings-ok skriftsätt, samt efter nu brukelig svenska”. Denne inneheldt ikkje katekisme-stoff i det heile, men hadde i staden med små moralske lærestykke og knytte seg ved det til ei litt tidlegare abc-bok frå Strängnäs (1750) der katekismestoffet var utvida med Æsops fabel om svala og mange andre småfuglar. Bruk av Æsops fablar hadde altså allereie i 1770-åra tradisjon til dømes i svensk undervisnings-praksis.⁹ Det er såleis neppe heilt tilfelleleg at Christian Schultz kallar leseutvalet i 1777-utgåva nettopp for ”Lære=Fabler”.

Det er då truleg i forlenginga av ein tradisjon med katekisme-abc-bøker på den eine sida og dei friare tendensar utan katekismestoff på den andre at vi må sjå Trondheims-utgåvene frå 1777 og 1779. Det er då truleg relevant å peika på at Ihlen Skole, der abc-bøkene vart til, ikkje fekk eigen fundas då han vart skipa i 1770. Heilt til 1790 vart sokneprest Niels Tønders kongeleg stadfesta «Foundation» for Vår Frues sokn nytta: ”Foundation for En Skole. Til frie Undervisning i Saligheds Kundskab for fattige Børn og andre Vankundige i Tronhiems Frue-Kirkes Sogn”. Denne var trykt hos J. C. Winding i 1754. Her heitte det uttrykkeleg (kap. 2) at ”Saadanne Børn nyde frie Undervisning i at lære ved inden og uden Bog at læse, især Lutheri lille Catecismum og den over same allerede forfattede og over alt anbefalede Forklaring”. Elevane kunne elles etter denne ”Foundation” berre få bøker som katekisme, forklaring, nytestamentet og salmebok ”uden Betaling”,

men berre ”saa længe Cassen det formaar”.¹⁰ I kva grad dette har hatt noko å seia for valet av abc-bøker, er uklårt. Det faktum at bøkene til Christian Schultz vart utlyste til allment sal, tyder vel helst på at dette var bøker dei føresette for elevane sjølve laut skaffa, og at det såleis ikkje i utgangspunktet har vore økonomiske grunnar for dei til å reagera på innhaldet.

Ettersom 1777-utgåva for det aller meste berre synest å ha vore kjend som *tittel* av abc-forskarar kringom, har skilnaden mellom utgåvene frå 1777 og 1779 ikkje vore åtgådd og diskutert. Men dei to utgåvene er altså uttrykk for to ulike praksisar i tidleg leseopplæring på 1700-talet, som vi altså ser spor av også i Noreg. Det ser dermed, slik eg tolkar materialet, ut til at Christian Schultz på 1770-talet i Trondheim har freista etablere ei leseopplæring lausriven frå katekisma – kanskje inspirert frå Sverige eller Tyskland. Ein rask reaksjon mot dette synest å ha komme, også frå foreldrehald kan det sjå ut til: Slik praksis har etter alt å dømma vore sedd på som uønskt. Schultz synest difor å ha vore tvinga *inn att* i folden, må vi tru, til solid katekismebasert leseopplærings-praksis. Om dette inneber at det har funnest andre katekisme-tru abc-bøker produserte i Noreg, er svært usikkert. Truleg ikkje. Det mest sannsynlege er at det har vore nytta dansk læremateriale både i Trondheim og elles i landet.¹¹ Men det kan i alle fall leggjast til her at abc-boka på samisk frå Trondheim 1767 tydeleg går inn i katekisme-tradisjonen. Boka på 24 sider har først syllabariar (s. 1–7) – resten er tekster med katekisme-innhald. Anna er vel ikkje å venta i ei bok laga ved og av eit seminarium for prestar! I vår samanheng her er det heller ikkje utan interesse å registrera at læraren Christian Schultz ikkje vart værande så lenge ved Ihlen Skole. Han byrja ved skolen i 1775 og slutta i 1780, året etter den andre versjonen av abc-boka kom ut.¹² Men kva avgangen botna i, veit vi jo ikkje.

Det er då rimeleg å meina at den foreldre-reaksjon vi her etter alt å dømma ser konturar av, på eitt eller anna vis også gir uttrykk for religiøse haldningar eller stemningar i byen. Ifølgje Steinar Supphellen i Trondheim bys nye historie frå 1997 har vi lite kjeldemateriale som kan opplysa oss om det religiøse liv i byen på 1700-talet. Vi veit at det fanst pietistiske straumdrag i første del av hundreåret, og at det kring 1760 var prestar som teologisk var orienterte i same retning.¹³ Utover det finst det ikkje så mykje å halda seg til, så kanskje kan den striden vi anar konturane av kring undervisningspraksis i leseopplæringa mot slutten av tiåret 1770–1780 også vera uttrykk for at ein tradisjonalistisk, kanskje pietistisk, stemning var å finna ute blant folk i bymiljøet. Men då er det mykje anna enn undervisningspraksis i skolen om å gjera.

Jan Ragnar Hagland

Noter

1. [Knud Leem], [Aabc-bok] (Tronhiem: prenti J. C. Winding, 1767 el. 1768).
2. Jf. *Tronbiems allene Kongelige privilegerede Adresse-Contours Ugentlig udgivende Efterretninger* 1777, no. 46. Boka er der presentert med eit lite oversyn over innhaldet: "Forsøg til en nye A.B.C. Bog, hvoraf den gemene Ungdom lærer at kiende adskillige Arter af Bogstaver, samt Tal og Rommer-Tal, derneest Stavelser, Ord og Navne til Lættelse og Øvelse i en vis Stave- og Læsemaade. Til den Ende gives og nogle Lære-Fabler af forskellige Slags Bogstaver og Ordene deelte i Stavelser; Endelig og et Tillæg om Bogstavernes Brug, Bogstavering og Afdelings-Tegnene." Deretter opplysning om kor boka er å få kjøpt. Annonsen gir eit nyttig oversyn over innhaldet i boka, men i lista over "ABC-bøker etter årstall" i Dagrun Skjelbreds rapport *Norske ABC-bøker 1777–1997* = Rapport 2/2000. Høgskolen i Vestfold (Tønsberg, 2000) er dette feilaktig oppfatta og oppført som eigen publikasjon (nr. 9 på lista med den eigentlege boka som nr. 10). Det er likevel ikkje så viktig i vår samanheng. Men det finst altså inga utgåve med ein slik lang undertittel.
3. Jan Ragnar Hagland (under utgiving), *Runer frå utgravingane i Trondheim bygrunn – N823*, www.hf.ntnu.no/nor/Publik/RUNER/RUNER.doc.
4. Ingeborg Willke, *ABC-Bücher in Schweden: Ihre Entwicklung bis Ende des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland* (Lund, 1965), s. 96.
5. Willke 1965, s. 133.
6. Jf. Skjelbred 2000, nr. 12.
7. Dansk ordboksmateriale som dekkjer perioden det her er tale om synest helst å tyda på at det er tilsynsmenn for skolen det er sikta til. *Dansk Ordbog, udg. under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* (København, 1802) har såleis Foresat adj. part. [af foresatte] som eige oppslagsord med forklaringsa "Bruges meest substantive til at betegne enhver, som er sat over andre, eller har at befale over andre; en Øvrighed. Landets, Byens duelige foresatte Mænd maa man ikke søge at vanære. Man har at adlyde sine Foresatte. Jeg ærer ham ikke allene som en brav Mand, men og som min Foresatt." *ODS V* (1923) har likevel, med belegg frå Johannes Ewald (1743–1781) det tautologiske uttrykket "tyranniske Forældre og Foresatte". Det viser at Foresatte i tydinga "foreldre" ikkje kan utelukkast i vår samanheng.
8. I pedagogisk litteratur har det vore diskusjon om kva abc-hanen skulle symbolisera eller vera uttrykk for (jf. Willke 1965, s. 87 ff.). Det kan difor vera grunn til å merka seg at hane-illustrasjonen i 1777-utgåva til Schultz har ein billetekst der det synest å ha vore lagt vekt på hanen som den som tidleg står opp og tek til å verka. Ettersom det bevarte eksemplaret i Trondheim er defekt og svært nedslite, er det berre brokkar av teksten som kan lesast. Men vi kan i alle fall lesa at hanen "staar op sin...Børn og bæder ier Vagt/det er snart Tiden i Skole at gaae/ der flittigt at...e, bæde og siunge/ lærer Gud...iende...". Altså hanen som inspirasjon for den flittige elev er det Schultz tykkjest å ha lagt vekt på.
9. Willke 1965, s. 122.
10. Kristen Aspaas, *Forstadens skole: Ila skole – Trondheim 1770–1970* (Trondheim, 1970), s. 19.
11. Jf. òg Skjelbred 2000 om dette.
12. Aspaas 1970, s. 115.
13. Steinar Supphellen, *Innvandrerens by: Trondheim bys historie 997–1997*, Bind 2 (Trondheim, 1997), s. 234, 237 og 342.